

УДК 808.3-15:93

О. П. Шонц

**СТАНОВЛЕННЯ НОРМ ВИМОВИ ПРИГОЛОСНИХ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ У ПЕРШОДРУКАХ
І РУКОПИСАХ II ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.
ТА ЇХ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ**

Стаття присвячена проблемі становлення вимовних норм української літературної мови у II половині XIX — на початку XX ст.

Рукописи й першодруки зазначеного періоду відтворюють процес становлення орфоепічних норм на даному хронологічному зрізі.

Теоретичні праці кінця XIX — початку XX ст., у яких розглядається звуковий склад української мови, засвідчують науково-теоретичне обґрунтування процесу формування норм української літературної вимови.

Ключові слова: орфоепія, становлення, рукописи, першодруки.

The article is devoted to the problem of Ukrainian pronunciation norms formation in the middle of XIX th — beginning of the XX th c.

Manuscripts and first printed books of the period indicated reflect the process of the orthoepic norms within the chronological period.

Theoretical works of the end of XIX th — beginning of XX th c., in which sound structure of the Ukrainian language is examined, show the scientific and theoretical grounding of the Ukrainian literary pronunciation norms' forming process.

Key words: orthoepy, formation, manuscripts, carli printed books.

Питання, пов'язані зі становленням вимовних норм української літературної мови, є недостатньо вивченими, не втрачають актуальності й зараз. Найістотніші вимовні риси української літературної мови, що мають історично-національне підґрунтя, сформовані під впливом живого народнорозмовного мовлення, розглядалися науковцями у вагомих теоретичних працях, починаючи з II половини XIX. Серед таких досліджень відомі праці П. О. Лавровського, О. П. Потебні, П. Г. Житецького, В. О. Науменка, А. Ю. Кримського, І. І. Огієнка, О. Н. Синявського, М. Ф. Наконечного, М. А. Жовтобрюха, П. Д. Тимошенка та ін.

Однак дослідження процесу вироблення норм української літературної вимови не охоплюють усіх явищ. Огляд вимовних особливостей української мови за пам'ятками нової української літературної мови є нецільним, безсистемним, зробленим поза хронологічним зрізом; відсутня кодифікованість звукових явищ мови.

Ставимо своїм завданням дослідити завершальний період формування вимовних літературних норм за пам'ятками II половини XIX — початку XX ст.: "Мала книжка". Автографи поезій 1847-1859 рр., "Більша книжка". Автографи поезій 1847-1860 рр. Т. Г. Шевченка, журнал "Основа" (1861), "Гульна поезія" П. Куліша (1882), "Малоруско-німецький словар" Є. Желехівського і С. Недільського (1886), монографія "Іван Вишенський і його твори" І. Франка (1895), "Словарь української мови" Б. Грінченка (1907-1909), "Російсько-Український словник" С. Іваницького і Ф. Шумлянського (1918), які відтворюють процес становлення норм вимови приголосних на даному хронологічному зрізі, свідчать про ступінь сформованості кожної літературної норми. Найбільш виразно особливості реальної вимови передавала дуже фонетизована правописна система П. Куліша, якою написаний збірник "Гульна поезія" (1882).

Проаналізований фактичний матеріал свідчить, що основні норми української літературної вимови виробилися досить виразно уже в II половині XIX ст. Формування орфоепічних норм відбувалося в тісному зв'язку з орфографічними. Відбиття вимовних особливостей української мови простежується у рукописах і першодруках, написаних фонетичним правописом. Тогочасний правопис не дає цілісного бачення української літературної вимови

на той період: крім фіксації живого мовлення, відчутна орієнтація і на традиційну орфографію. Зрозуміло, що вимовні риси не ідентичні в різних пам'ятках, оскільки на варіантах фонетичного правопису — "кулішівці", "желехівці", "грінченківці" — позначився певний діалектний вплив. Територіальні відмінності гальмували витворення єдиних вимовних норм. Але на початку ХХ ст. при теоретичному обґрунтуванні літературної вимови враховувалось мовлення більшості українських говорів, хоч перевага надавалась середньонаддніпрянському.

Отже, на формування вимовних літературних норм впливали такі фактори, як живе регіональне мовлення і більш-менш систематизований правопис (переважно — у словниках).

Розмежування вимовних і правописних норм спостерігається на початку ХХ ст., коли виходить ряд граматик, у яких обґрунтовуються норми української літературної вимови, що й стали орфоепічними.

Досліджуваний матеріал дає підстави зробити такі висновки:

Можемо твердити про сталість збереження дзвінких приголосних у кінці слів та збереження їх перед глухими. Ця вимовна особливість української літературної мови, обґрунтована в наукових працях II половини ХІХ ст., відбита у рукописах Т. Шевченка [17], [18], у журналі "Основа" [8-11], у "Хутірній поезії" П. Куліша [5], у словниках Є. Желехівського [2], Б. Грінченка [1]. Винятки зафіксовані і в словнику Є. Желехівського [2: 46, 123, 191], і в збірці П. Куліша [5: 25, 26, 44, 120].

С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер тримались наддністрянської вимови й пропагували часткове оглушення дзвінких у кінці слів і в середині перед глухими [14; 14, 19]. Збереження дзвінких приголосних у такій позиції визначене як вимовна норма в граматиках А. Кримського [4], Є. Тимченка [15], О. Синявського [12], В. Сімовича [13]. Ця вимовна особливість на початку ХХ ст. визнана нормативною і східноукраїнськими, і західноукраїнськими науковцями.

Вважаємо, що дана норма літературної вимови вироблена в основному під впливом традиційного правопису, що відбивав мовлення більшості східноукраїнських говірок, а потім під впливом фонетичного правопису, зафіксованого в пам'ятках II половини ХІХ ст.

Одзвінчення не передавалось правописними системами, у рукописах і першодруках творів, лексикографічних праць не фіксується. Але як вимовна норма одзвінчення представлене в граматиках С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера [14], Є. Тимченка [15], В. Сімовича [13]. Думаємо, що ця норма літературної вимови сформована під впливом живого мовлення.

Нова українська літературна мова засвідчує тенденцію до оглушення префікса [з-]. У досліджуваних джерелах спостерігається знеголошення [з] у префіксі з- перед глухими приголосними кореня. Ця особливість простежується у "Малій книжці" [17] і "Більшій книжці" [18] Т. Шевченка, в "Основі" [8-11], у "Хутірній поезії" П. Куліша [5], у словнику Б. Грінченка [1], закріпена грамами Є. Тимченка [15], О. Синявського [12], В. Сімовича [13]. Оглушення [з-] засвідчується в основному перед [к], [п], [т], [х].

Словник Є. Желехівського [2] відповідно до традиційного правопису послідовно фіксує префікс з-. Знеголошення [з] у префіксі [з-] перед глухим кореня не визнавав В. Науменко [7].

Оглушення префіксального [з], послідовно відбите "кулішівкою" і "грінченківкою" під впливом живої вимови, стало орфоепічною нормою. Різниця між цими правописними системами щодо цієї норми полягає в тому, що "кулішівка" більш фонетизована, ніж "грінченківка", передавала оглушення [з] у префіксі [з-] перед будь-якими глухими, "грінченківка" — тільки перед [к], [п], [т], [х].

У досліджуваних пам'ятках простежується оглушення [з] у префіксах [з-] і [роз-] перед тими ж глухими. Перехід [з] у [с] у префіксі [роз-], становлення цієї норми засвідчують рукописи Т. Шевченка. У "Малій книжці" [17] відбита варіантна вимова [роз-] / [рос-], у "Більшій книжці" [18] майже послідовно фіксується префікс рос-. В "Основі" [8-11], у "Хутірній поезії" П. Куліша [5] послідовно передане оглушення [з] у цьому префіксі. У словнику Є. Желехівського [2] послідовно представлений префікс роз-. Словник Б. Грінченка засвідчує рос- тільки перед к, п, т, х. Норма вимови префікса [роз-] науковцями майже не обґрунтовувалась. Тільки В. Науменко визначив як нормативне збереження дзвінкості [з] у префіксі [роз-] [7]. У граматах С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера [14], О. Синявського [12] подані приклади літературної вимови з оглу-

шенням цього префікса. В. Сімович визнавав знеголошення [з] тільки в префіксі [з-]. Отже, визначальною у витворенні цієї норми була орієнтація на реальну вимову, найвиразніше відбиту правописом П. Куліша. Але остаточно ця норма на зазначений період ще не сформувалась. Більшість джерел засвідчує варіант рос-.

Префікс [без-] в основному передавався без змін. Збереження дзвінкості [з] цього префікса послідовно простежується у творах Т. Шевченка [17], [18], у журналі "Основа" [121-124], у лексикографічних працях Є. Желехівського [2], Б. Грінченка [1].

Оглушення в переважній більшості випадків представлене у "'Куприт поезії" П. Куліша [5], 1 раз виявлене в граматиці О. Синявського [12].

Вимова цього префікса як окрема літературна норма науковцями не визначалась. У сучасній орфоепії перевага надається варіантові [без-] перед глухими приголосними ніби під впливом вимови прийменника [без]. Варіантну вимову префікса [без-]— [бес-] / [без-] — відбиває "кулішівка" останнього періоду, але частіше вживаним є варіант бес-. Думаємо, що оглушення [з] у префіксі [без-] почало передаватись пізніше під впливом наддністрянської вимови, оскільки журнал "Основа" [121-124], написаний в основному правописом П. Куліша, не засвідчує такого знеголошення.

Пам'ятки II половини XIX ст. є свідченням значної фонетизації українського правопису: у них зафіксовані наслідки асимілятивних змін. Асиміляція свистячого перед шиплячим засвідчена в рукописах Т. Шевченка [17], [18] поодинокими випадками. Зміна шиплячого на свистячий фіксована Т. Шевченком частіше. Найвиразніше уподібнення свистячого до шиплячого виявилось у першодруках творів П. Куліша — у "Хмельниччині", надрукованій в "Основі" [9] (в іменниках із суфіксом -ин-), та майже послідовно у "Хутірній поезії" [5] (в будь-якій позиції). Асиміляція шиплячого перед наступним свистячим представлена П. Кулішем у меншій кількості випадків. Зазначені асимілятивні зміни абсолютно не відбиває "желехівка". "Грінченківка" послідовно фіксує тільки уподібнення свистячого до шиплячого в іменниках із суфіксом -ин-. Зміна шиплячого на свистячий засвідчена у словнику Б. Грінченка в трьох словах [1. 1: 17, 128], [1. 3: 526].

Асиміляцію свистячого перед шиплячим і шиплячого перед

свистячим докладно розглядав В. Науменко [7]. Ці асимілятивні зміни як нормативні подавали С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер [14], Є. Тимченко [15]. Вони засвідчені у прикладах правильної вимови в граматиках О. Синявського [12], В. Сімовича [13]. Крім того, В. Сімович окремо розглядав уподібнення шиплячих до свистячих. Отже, у II половині XIX — на початку XX ст. асиміляція свистячого перед шиплячим і шиплячого перед свистячим як вимовна норма чітко визначилася.

Асиміляція приголосних [д], [дг], [т], [тг] перед свистячими й шиплячими представлена окремими пам'ятками. !ноді зафіксовані різні наслідки цих асимілятивних змін. Уподібнення приголосних [д], [дг], [т], [тг] до свистячих не передавав Т. Шевченко [199], [200]. Не виявлене воно і в "Основі" [8-11]. У словнику Є. Желехівського [2] 1 раз засвідчена асиміляція [д] + [сг] > [дзг] [2: 231], у деяких словах передана асиміляція [т] + [с] > [ц], [т] + [сг] > [цг]. Уподібнення приголосних [д], [дг], [т], [тг] до свистячих виразно відбите фонетизованим правописом П. Куліша [82]. У словнику Б. Грінченка [31] зрідка передана асиміляція [т] + [с] > [ц], [т] + [сг] > [цг]. В усіх досліджуваних рукописах і першодруках творів майже послідовно простежується асиміляція [тгсга] > [цг:а] в кінці дієслівних форм. Це уподібнення представлено як нормативне й у всіх досліджуваних граматиках. Отже, воно є сталим. Асиміляція [д], [дг], [т], [тг] перед свистячими обґрунтована В. Науменком [7], Є. Тимченком [15].

Деякі пам'ятки фіксують асиміляцію приголосних [д] і [т] перед [ч]. За П. Кулішем і В. Науменком, [д] перед [ч] зазнає повної асиміляції: [дч] > [ч:]. Уподібнення [т] до [ч] передавали Т. Шевченко [17], [18], П. Куліш [5]. В 1 слові воно виявлене у словнику Б. Грінченка [1]. Асиміляція [тч] > [ч:] наявна в граматиках О. Синявського [12], В. Сімовича [13], як вимовна норма визначена В. Науменком [7], Є. Тимченком [15].

Асиміляцію приголосних [д] і [т] перед шиплячими не передавав правопис Є. Желехівського.

Отже, існували ще різні погляди на літературну вимову [д], [дг], [т], [тг] перед свистячими й шиплячими. Ця особливість характерна для усного мовлення, на письмі відбита зрідка.

Асимілятивне подовження приголосних майже послідовно передавалось східноукраїнськими письменниками й філологами.

Подовжені приголосні фіксуються у творах Т. Шевченка [17], [18], П. Куліша [9], [5], словнику Б. Грінченка [1]. Асимілятивну довготу приголосних закономірною вважали В. Науменко, Є. Тимченко, О. Синявський, В. Сімович.

У словнику Є. Желехівського [2] асимілятивне подовження засвідчується поодинокими випадками, в основному воно не фіксується. С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер теж визнавали нормативною відсутність асимілятивної довготи приголосних.

Вимова подовжених приголосних як літературна норма сформована під впливом східноукраїнського мовлення й визнана на початку ХХ ст. і західноукраїнськими мовознавцями.

Дисиміляція приголосних зафіксована у пам'ятках непослідовно, простежується в народнорозмовних словах. Дисимілятивні процеси розглянуті у працях В. Науменка [7], С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера [14], Є. Тимченка [15], В. Сімовича [13].

Спрощення в групах приголосних теж передане непослідовно — у рукописах Т. Шевченка [17], [18], у першодруках творів П. Куліша [9], [5], у словнику Б. Грінченка [1]. У словнику Є. Желехівського [2] спрощення відбите тільки в деяких словах — засвідчується орієнтація на традиційний правопис.

Ця вимовна особливість досить докладно обґрунтована у праці В. Науменка [7], у граматиках С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера [14], Є. Тимченка [15], В. Сімовича [13], визнана літературною нормою.

Можемо твердити про сталість вимови кінцевого [цг]. М'якість [цг] у кінці слів в іменниках чоловічого роду та перед [а] в іменниках жіночого роду передавалась письменниками і науковцями послідовно. Винятки засвідчені тільки в словнику Є. Желехівського [2]. Теоретичне обґрунтування цієї особливості представлене в граматиці В. Сімовича [13].

Вимова [р] у кінці слів у пам'ятках відбита по-різному. "Мала книжка" [17] і "Більша книжка" [18] Т. Шевченка засвідчують варіанти фонем [рг] / [р], перевага надається м'якій вимові. Варіанти [р]/[рг] фіксуються й у творах П. Куліша [9], [5], але частіше вживаний [р]. У словнику Є. Желехівського [2] майже послідовно передана твердість [р], у словнику Б. Грінченка [1] — м'якість [рг]. В основному спостерігається орієнтація на місцеву вимову.

Твердість [p] у кінці слова представлена як вимовна норма в граматиках А. Кримського [4], В. Сімовича [13]. О. Синявський відзначив, що твердість [p] усталилась в окремих словах [12; 19]. Граматика Є. Тимченка [15] засвідчує кінцевий [pɣ]. Ця вимовна норма ще не визначилась як єдина на даний період.

У пам'ятках нової літературної мови знаходимо всі вимовні особливості української мови, що стали орфоепічними. Більшість із них уже на той час є сталими. Невизначеність засвідчується в передачі асимілятивних змін. У пам'ятках вони відбиті зрідка, особливо уподібнення [д], [дг], [т], [тг] до свистячих і шиплячих. Наслідки асимілятивних процесів найвиразніше фіксує "кулішівка" останнього періоду — найфонетизованіша правописна система.

Вимовні особливості української літературної мови в переважній більшості сформувались як єдині загальноукраїнські норми вимови на початку ХХ ст., про що свідчать граматики 1917-1918 рр. — Є. Тимченка [15], О. Синявського [12], В. Сімовича [13], — у яких ці норми теоретично обґрунтовані. Визначальною у витворенні вимовних літературних норм була орієнтація на живе народнорозмовне мовлення більшості регіонів України.

1. *Грінченко Б.* Словарь української мови. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958-1959. — Т 1-4.

2. *Желеховский Є.* Малорусско-німецкий словарь. — Львів, 1886; Мюнхен, 1982. — Т 1.

3. *Кобилянський Б. В.* Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови. — Львів, 1971. — 91 с.

4. *Крымский А.* Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднепровья. — М., 1907-1908. — Т 1-2.

5. *Куліш П. А.* Хуторна поезія. — Львів, 1882. — 137 с.

6. *Микитин М. Л.* Становлення орфоепічних норм української літературної мови (кінець ХVІІІ — 60-і рр. ХІХ ст.): Дис. канд. філол. наук: 10. 02. 01. — Одеса, 1996. — 140 с.

7. *Науменко В.* Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи. — К., 1889. — 94 с.

8. *Основа:* Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861. — Февраль.

9. *Основа:* Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861. — Мартъ.

10. *Основа:* Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ. — СПб, 1861. — Апрѣль.

11. *Основа*: Южно-русскій литературно-ученый в^стникъ. — СПб, 1861. — !юнь.
12. *Синявський О.* Коротенька Практична Граматика української мови для дорослих. — Харків, Київ, Львів: Рух, 1918. — 20 с.
13. *Сімович В.* Практична Граматика української мови. — Раштат: Український рух, 1918. — 367 с.
14. *Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф.* Руска граматика // Записки наукового товариства імени Шевченка. — Львів, 1893.
15. *Тимченко Є.* Українська граматика. — К., 1917. — 168 с.
16. *Фащенко М. М.* Шевченко і становлення норм української орфоепії // Т. Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали: Тези доповідей та повідомлень міжвуз. наук. конф. — Одеса: ОДУ, 1989. — Ч. II. — С. 63-65.
17. *Шевченко Т. Г.* Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850. — К., 1989. — 328 с.
18. *Шевченко Т. Г.* Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860. — К., 1989. — 431 с.